

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazma hüququnda

QOBUSTAN İNZİBATİ RAYONUNUN TOPONİMLƏRİNİN TƏDQIQI

İxtisas: 5401.01 – İqtisadi coğrafiya

Elm sahəsi: Coğrafiya

İddiaçı: **Şakir Ağacan oğlu Həmzəyev**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş
dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2024

Dissertasiya işi AR Elm və Təhsil Nazirliyinin akad. H.Ə.Əliyev adına Coğrafiya İnstitutunun "Azərbaycanın iqtisadi və siyasi coğrafiyası" şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

coğrafiya elmləri doktoru, professor

Nadir Gülməmməd oğlu Məmmədov

Rəsmi opponenrlər:

coğrafiya elmləri doktoru, professor

Şövqi Yusifziya oğlu Göyçaylı

coğrafiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Məmməd Oruc oğlu Sadıqov

coğrafiya üzrə fəlsəfə doktoru

Kəram Bayram oğlu Bayramov



Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının AR Elm və Təhsil Nazirliyi, Bakı Dövlət Universiteti, Coğrafiya fakültəsi nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.51 Dissertasiya şurası.

Dissertasiya şurasının

sədri:

coğrafiya elmləri doktoru, professor

Cingiz Niyazi oğlu İsmayilov

Dissertasiya şurasının

elmi katibi:

coğrafiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Səhilə Əbiş qızı Allahverdiyeva

Elmi seminarın

sədri:

coğrafiya elmləri doktoru, professor

Aydın İsmayilov

BAKİ DÖVLƏT UNIVERSİTETİ

BAKİ DÖVLƏT UNIVERSİTETİ

BAKİ DÖVLƏT UNIVERSİTETİ

BAKİ DÖVLƏT UNIVERSİTETİ

BAKİ DÖVLƏT UNIVERSİTETİ

BAKİ DÖVLƏT UNIVERSİTETİ

BAKİ DÖVLƏT UNIVERSİTETİ

BAKİ DÖVLƏT UNIVERSİTETİ

BAKİ DÖVLƏT UNIVERSİTETİ

BAKİ DÖVLƏT UNIVERSİTETİ

BAKİ DÖVLƏT UNIVERSİTETİ

BAKİ DÖVLƏT UNIVERSİTETİ

BAKİ DÖVLƏT UNIVERSİTETİ

BAKİ DÖVLƏT UNIVERSİTETİ

İŞİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Toponimlər tarixin müxtəlif dövrlərində insanların təbii-coğrafi mühitlə qarşılıqlı münasibətləri nəticəsində formalaşaraq yaranmış söz abidələridir. Azərbaycan toponimləri haqqında məlumatlar əldə etmək üçün coğrafi adların hərtərəfli öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hər bir makro və mikro toponimin tədqiq edilməsi hər bir xalqın tarixi keçmişindən xəbər verir və coğrafi-tarixi qədimliliyini əks etdirir. Bu baxımdan Qobustan inzibati rayonu üzrə toponimlərin də öyrənilməsi, tədqiqi aktuallıq kəsb edir. İlk dəfə tədqiqat ərazisinin toponimik cəhətdən başqa tədqiqatçılar tərəfindən tədqiq edilmişdir. Azərbaycan ərazisi təbii şəraitlə əlaqədar olaraq toponimlərlə zəngindir. Toponimlər xalqın etnik tarixinin, etnogenezinin öyrənilməsi baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir və zəngin mənbə rolunu oynayır. Toponimlər tayfa, qəbilə və yaxud da hansısa etnik qrup adı ilə bağlı yaranaraq onların tarixi, dili, dini mənsubiyyətini, əmək fəaliyyətini, məşğuliyyətini özündə yaşadır. Bununla da qədimdən həmin ərazilərdə məskunlaşmış etnik qrupların və s. soykökündəki rolunu müəyyənləşdirməyə imkan verir. Ona görə də toponimlərin öyrənilməsi olduqca aktualdır. Azərbaycan toponimləri geniş şəkildə tarixi, coğrafi və dilçilik baxımından araşdırılmamışdır. Tarixi-coğrafi toponimlərin tədqiq edilməsi zəngin dəlilləri ortaya çıxarır. Bu baxımdan Qobustan inzibati rayonunun toponimlərinin öyrənilməsi vacib məsələlərdən biridir.

Onların araşdırılması təkcə forma və məzmun xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda xalqın qədim təsəvvürü, dünyagörüşü, məskunlaşması və s. barədə məlumat almağa da imkan verir. Bu baxımdan Qobustan inzibati rayonunun toponimlərinin tədqiqi əhəmiyyətə malikdir. Ərazidən çöl tədqiqatı zamanı toplanılmış toponimlərin araşdırılaraq tədqiq edilməsi, işlənilməsi elmi zərurət tələb edir.

Qobustan toponimləri müəyyən qrup tədqiqatçılar tərəfindən (N.Bəndəliyev, M.Abbasova, Y.Yusifov, Q.Qeybullayev və b.) tədqiq edilsə də, tam sistemli şəkildə araşdırılmamışdır. Buna görə də Qobustan toponimlərinin yenidən tədqiqinə zərurət yaranmışdır. Bu

mövzuda zəngin materiallar vardır və onlar müvafiq mövzular üzrə fundamental mənbələr kimi xüsusi maraq doğurur.

Qeyd edilənləri nəzərə alaraq, “Qobustan inzibati rayonunun toponimləri” adlı dissertasiya mövzusunun ilk dəfə olaraq tədqiq edilməsi böyük aktualıq kəsb edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi Qobustan inzibati rayonunun toponimlərinin kompleks şəkildə tədqiqindən, öyrənilməsindən ibarətdir. İşlənilməmiş fonda keçmiş yer adlarının toponimikada əks olunması Azərbaycan xalqının etnogenizində iştirak etmiş tayfa, nəsil və xalqların adlarını, yerli xalq coğrafi terminlərini müəyyən etməkdir.

Məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin həll edilməsi qarşıya qoyulmuşdur.

- Qobustan inzibati rayonunun toponimlərinin kompleks şəkildə tədqiqi;

- Toponimlərin növləri, məna aydınlığı, dil mənsubiyyəti və etimologiyasının Azərbaycan dilində özəlləşdirilməsi;

- Qobustan toponimlərinin Türk dünyası ərazisində coğrafi yayılma areallarının müəyyənəndirilməsi;

- Təhrifə məruz qalmış toponimlərin müəyyənəndirilməsi və passiv fonda keçmiş toponimlərin aşkar edilməsi.

Tədqiqatın metodları. Qobustan inzibati rayonu üzrə toponimləri tarixi-coğrafi, çöl tədqiqat və linqvistik təhlil üsulları ilə tədqiqi.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. Toponimlərin (oykonimlərin) öyrənilməsinin əhəmiyyəti, nəzəri və metodiki əsaslarının tədqiqi.

2. Qobustan rayonunun toponimik fonunun formalaşma xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi.

3. Qobustan toponimlərinin yaranmasında və formalaşmasında xalq coğrafiya terminlərinin tədqiqi.

4. Qobustan inzibati rayonu ərazisində təhrif olunmuş toponimlərin bərpası.

Tədqiqatın elmi yeniliyi.

–İlk dəfə olaraq Qobustan inzibati rayonu üzrə toponimlər toplanmış və tədqiq edilmişdir;

–Qobustan inzibati rayonu üzrə toponimlərin növlər üzrə müəyyən edilərək təsnifatı aparılmışdır;

–Toponimlərin etimologiyası, coğrafiyası haqqında yeni elmi mülahizələr verilmişdir;

–Toponimlərin tarixi-coğrafi baxımdan qayaüstü və xalça işarələri ilə vəhdətdə götürülməklə qədimliyi təhlil edilmişdir;

–Qobustan toponimləri növlərinə görə sistemləşdirilmiş, tarixi mənşəyi müəyyən edilmişdir;

–Dissertasiyada Qobustan toponimlərinin qədimliyi, bəşəriyyətin başlanğıc nöqtəsinə bağlı olması irəli sürülmüşdür.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Azərbaycan xalqının keçmiş tarixindən, arealından, dilindən elmi-tədqiqat işlərinin araşdırılması prosesində nəzəri əsaslarla istifadə edilə bilər. Tədqiqat obyektini olan Qobustan inzibati rayonunun toponimlərindən metodik vəsait və xəritələrin hazırlanmasında istifadə edilə bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiya işinin əsas məzmununu və əldə edilmiş nəticələrini əks etdirən mövzular üzrə respublikada və xarici ölkələrdə keçirilən konfrans və seminarlarda məruzələr edilmişdir. Onlara “Heydər Əliyev və Azərbaycan coğrafiya elminin inkişafı” mövzusunda respublika elmi konfransı. (Bakı, 2013), “Scientific achievements of modern society, Abstracts of VII international scientific and practical conference” (Liverpool, 2020), “Зборник статей "Развитое науки в XXI столетие" LVIII Международна конференция” (Харков, 2020), Ümummilli lider H.Ə.Əliyevin anadan olmasının 98-ci ildönümünə həsr olunmuş “Azərbaycanın inkişaf strategiyasında Heydər Əliyev irsi” (Bakı, 2021) konfransı aiddir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi AR Elm və Təhsil Nazirliyinin akad. H.Ə.Əliyev adına Coğrafiya İnstitutunun “ Azərbaycanın iqtisadi və siyasi coğrafiyası” şöbəsində yerinə yetirilmişdir. **Dissertasiya işinin quruluşu.** Dissertasiya işi giriş-5113 işarə sayı, 4 fəsil, o cümlədən I fəsil-27226 işarə sayı, II fəsil-122120 işarə sayı, III fəsil-34428 işarə sayı, IV fəsil- 20228 işarə sayı, nəticə 920 işarə sayı, nəticədə olunmuş ədəbiyyat siyahısından, 2 cədvəl, 5 xəritədən ibarətdir. Dissertasiya işi 133 komputer səhifəsi həcmindədir. Ümumi işarə sayı 210036.

İŞİN QISA MƏZMUNU

Girişdə mövzunun aktuallığı, tədqiqatın materialları, mənbələri, məqsədi, vəzifələri, predmeti, obyekt, nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti, quruluşu və həcmi barədə məlumat verilir.

Dissertasiya işinin birinci fəsl “Qobustan toponimlərinin (oykonimlərinin) öyrənilməsinin əhəmiyyəti, nəzəri və metodiki əsaslarına” həsr edilmişdir. Hər bir coğrafi adın tədqiqi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Toponimlər xalqın tarixi, coğrafiyası, dili, yaddaşı, milli sərvətidir. Toponimlərin tarixi-coğrafi, linqvistik və çöl tədqiqatları metodları üsullarından istifadə etməklə öyrənilməsi əhəmiyyət kəsb edir. Qədim zamanlardan başlayaraq insanlar əhatəsində olduqları coğrafi obyektləri – dağ, dərə, təpə, düz, aşırım, çay, göl, kənd və s.-ni adlandırmaq üçün həmin obyektlərin xarakterik cəhətlərindən birini əks etdirən müxtəlif semantik qruplara məxsus leksik vahidlərlə yanaşı, xalq coğrafiya terminlərindən də istifadə etmişdir.

Qobustan rayonu 1950-ci illərə kimi ayrıca inzibati mərkəz olmuş, sonradan Şamaxı rayonunun tərkibinə keçmiş, nəhayət 1991-ci ildə yenidən ayrıca rayon ərazi bölgüsünə daxil olmuşdur¹. Bununla əlaqədar olaraq Qobustan ərazisinin toponimlərinin öyrənilib, ayrıca elmi mövzu kimi ortaya qoyulması xüsusi elmi əhəmiyyətə malikdir. Qobustan həm qədim, həm də zəngin toponimlərə malik bir rayondur. Böyük Qafqaz dağlarının cənub-şərq ətəkləri ilə Xəzər dənizi arasındakı ərazi Qobustan ərazisi adlanır və tanınır. “Qobustan” sözünün mənası əksər tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılsa da, elmi-nöqteyi nəzərdən sual şəklində qalmış, özünün konkret həllini tapmamış və mübahisəli şəkildə də qalmışdır. “Qobustan” sözünün mənası müxtəlif cür yozulmuş, lakin dürüst müəyyən edilməmişdir. Bu sözün dil oynaqlığı nəticəsində “qor” (od), kov, gov (öküz) və ya Gəbr (atəşpərəst mənasında), gavır (kafir) sözlərindən əmələ gəlidiyi göstərilmişdir. 1-ci variant kimi Qobustanı odun (Günəşin) çıxdığı yer mənasında, sonralar isə Govıstan, Gavıstan, sonra isə Qabıstan, Kabıstan (Qəbrəstan) sözlərindən yarandığını iddia edirdilər. Hətta

¹ Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası: [VI cild] / Bakı: 1982. – 608 s.

Qobustanın qırx illik tədqiqatçısı Cəfərqulu Rüstəmov yaşlı, yerli şəxslərin fikirlərinə istinadən bu yerdə qışın hədsiz zəif olduğuna, qar olmadığına, qışda da bostan əkildiyinə və bar verdiyinə görə “Qarbostan” adını vermişlər. Tədqiqatçıların fikrinə görə, sözləri hecalara bölərək mənasını ortaya qoymaq düzgün deyildir. Özü isə Azərbaycan dilinin izahlı lüğətinə əsasən “Qobu” və “stan” sözüne istinadən bu yerin qobular, yarpaqlar yurdu olmasını önə çəkir və bu yerin bir çox alimlər kimi Qobustan olmasının üstündə dayanır².

“Qobu” sözü türk mənşəli söz olub, qurumuş geniş çay vadisi mənasını verir. Qazax rayonunda “Ceyrançöl” böyük vadisi xalq arasında “Qara Qobu” adı ilə tanınır. Mərkəzləndə Orta Asiya səhrası “Qobu” adlanır. Qobustan ərazisi təbiət, iqlim və yer quruluşuna görə göstərilən ərazilərlə eynilik təşkil edir. Qeyd olunmalıdır ki, ərazilər təbiət nöqtəyi nəzərdən eyni oxşarlığa malik olsa da, hər bir xalqın özünün müəyyən əraziyə aid ad verməsi özünəməxsus mənə və mahiyyət daşıdığıdır. Tarixi nöqtəyi-nəzərdən diqqətə alınsa, bu müxtəlif ərazilərin toponim mənşəyi arasında min illər fərq olmuşdur. Bu baxımdan bu yerlərin toponim mənşəyini eyniləşdirmək heç də düzgün olmamalıdır. Ona görə ki, Qobustan toponimi bəşəriyyətin ilkin toponimlərindən olmuş, mifoloji, tarixi, coğrafi və fəlsəfi mahiyyətə malikdir. Bu baxımdan da Qobustan toponiminin mənşəyi və mənasının araşdırılması xüsusilə vacibdir.

Sovet hakimiyyəti dövründə Azərbaycanın elmi inkişafında bəzi subyektiv fikirlər olmuş, bu müdaxilələrə məruz qalan elmi sahələrdən biri də toponimika elmi olmuşdur. Qobustan toponimlərinin araşdırılması təsdiq edir ki, bu toponimlərin əksəriyyəti mifoloji toponimlər olmuş, lakin bu toponimlər digər baxışlarla təhriflərə məruz qalmışdır. Bu baxımdan Qobustan toponimlərinin, onun qədim abidələrinin (tədqiq olunmayan abidələr) yenidən işlənilib, tədqiq edilməsinə elmi ehtiyac vardır. Qobustanın bəzi toponimləri dünyanın ilkin toponimləri kimi, Türk dünyasının bütün sferalarına, ərazi toponimlərinə, bununla yanaşı, Misir piramidalarındakı heroqliflərin mahiyyət açmalarına nümunə kimi

² Rüstəmov, C.N. Qobustan dünyası. Bakı: Azərneşr, – 1994. – 176 s.

bağlanır. Buna misal olaraq, Qaradağ, Ala dağ, Cinbaxır (Cinbaxış) toponimlərini göstərmək olar.

Akademik Budaq Budaqov toponimikanın coğrafiya, tarix və dilçilik elmləri ilə əlaqəsini aşağıdakı formada xarakterizə edir: “Coğrafi adlar əsasən üç ixtisas sahiblərinin – coğrafiyaşünasların, tarixçilərin və dilçilərin birgə əməyi sayəsində tədqiq edilir. Bir neçə elmin sərhədlərində yaranmış toponimika, coğrafiyasız – məkansız, dilçilik elmindən kənar lal, tarixsiz-köksüz olardı. Ona görə də toponimləri tədqiq edən hər bir şəxs hər üç elmin əsaslarına dərinləndirilməlidir³. Məhz bu baxımdan Qobustan toponimlərinin əksəri deformasiyaya uğramış, təhrif olunmuş, onun qədim tarixinə, tarixi mahiyyətinə zərərli elementlər kimi daxil olmuşdur (Gəm Üstü (Nərimankənd)), Təhlə (Təklə), Caygir (Cəgirli), Ərəbşalbaş (Lelinabad) və b.). Hansı ki, dilçilik baxımından bu toponimlər tarixin ana kodlarına güclü təsir edir, onları öz tarixindən subyektiv şəkildə uzaqlaşdırır. Toponimlərsiz tarixi mahiyyətləri açmaq elmi baxımdan yolverilməz olmalıdır. Toponimlər söz və ad şəklində mənalı ilə tarixin kod açarları kimi qəbul edilib, diqqət mərkəzində durmalıdır.

Qobustan adı da daxil olmaqla, onun toponimləri kompleks şəkildə tədqiq edilməli, elmi ictimaiyyətə, dünyaya açılıb göstərilməlidir. Bunları bizdən tarix, coğrafiya, dilçilik elmləri kompleks elmi baxışlar kimi tələb edir. Qobustanda elə toponimlər vardır ki, həmin toponimlər dünyanın ən qədim kitablarından olan Zənd Əvəsta (Avesta) və “Kitabi - Dədə Qorqud” dastanının yenidən araşdırılmasına və onların tərkib hissələrinə daxil olan, onlara bağlı toponimlərdir. Əlbəttə, bu toponimlərin dürüst işlənməsi, kompleks şəkildə ortaya qoyulması elmi yeniliklər kimi mühüm töhfələr olacaqdır.

1990-cı ildə Qobustan inzibati rayon kimi yaradılarkən “Qobustan” adlandırılması təsadüfi deyildir. Çünki toponimik cəhətdən bölgə adının ərazi adına uyğun olaraq verilməsi qanunauyğunluq təşkil edir. Qobustan adına gəldikdə isə onun

³ Budaqov, B.Ə. Azərbaycan coğrafi terminlərinin bəzi məsələlərinə dair. Bakı: Azərbaycan SSR EA-nın xəbərləri, Geologiya-coğrafiya elmləri seriyası, – 1959. №1, – s. 149-153

“Qəbristan” (guya qəbir çox olan yer) digər fikrə görə “Qobu” tayfası adı ilə bağlayanlar da vardır. Ə.Fərzəli, N.Başkakova əsaslanaraq oğuz qəbilə birləşmələri tərkibində “Qobu” qəbiləsinin olduğunu göstərərək, Qobustan toponimini tayfa adı ilə bağlı olmasını irəli sürür.

Əslində, Qobustan sözü şəffaf Azərbaycan dilində “Qobu” yarıq mənada olub, “stan” isə, yer, məkan, ölkə mənada işlənmişdir. Bu da Qobustanın təbii şəraiti, süxurları, tərkibi və xüsusiyyətləri ilə əlaqədar çox aşınma-daşınması nəticəsində qobu və yarıqınların əmələ gəlməsinə səbəb olmuşdur. Eynilə Mərkəzi Asiyada Qobu səhrası, Qobu yaylası və s. olması qeyd edilir. Abşeron rayonundakı Qobu kəndinin məhz yerləşdiyi ərazinin relyefinə uyğun ad alması da inkar edilməzdir. Digər tərəfdən isə Qobustanın Qəbristan kimi təhlil olunması həqiqətdən uzaqdır. Çünki Qobustan ərazisi köçəri heyvandarların payız və qış otlaq sahələri olduqlarına, hər bir qış otlağından istifadə edənlərin orada qəbristanlığının olması inkar edilməz faktdır, bu qanunauyğunluq kimi qəbul edilməlidir. Əslində, təhrif edilmiş Qəbiristan sözü (Kəbiristan) ulu, qədim məkan kimi qeyd edilməli və başa düşülməlidir. Onu da qeyd edək ki, 2007-ci ildə Nərimankənd kəndi və Mərəzə qəsəbəsi əsasında Qobustan şəhər adı təsis edilmişdir⁴.

Qobustanda aparılmış arxeoloji tədqiqatların tətbiqləri göstərir ki, burada Böyükdaş və Kiçikdaş oronimləri sahəsində qədim insanın yaşaması tarixi üst Paleolit dövrünün sonu, Mezolit (orta daş) dövrünün əvvəllərindən başlayır.

Qobustan inzibati ərazi toponimləri və onların açmaları demək olar ki, dediklərimizi tam təsdiq edir. Misal üçün, “Gəm üstü” (Nərimankənd), Nardaran, Mərəzə, Şıxzahırlı, İlanlı və b. Qobustan toponimləri və onların mənaları tarixi kod açarları kimi bu yerlərin çox-çox qədimliyindən məlumat verir. İstər dilçilik, istərsə coğrafi və ya tarixi baxımdan bu tipli toponimlər haqda yazılar, tədqiqatlar aparılsa da, müasir elmi inkişaf baxımından bu yerlərin toponimlərinin yenidən tədqiq edilib, işlənməsinə dərin ehtiyac vardır. Hətta bu məsələyə dərinədən yanaşdıqda, bu toponimlərin

⁴ Bəndəliyev, N.S. Dağlıq Şirvanın toponimləri. Bakı. Elm. 2009. 352 s.

tarixi-coğrafi baxımdan yeni elmi baxışların, əlbəttə, köhnə baxışlara münasibət bildirməklə zidd gedərək ortaya çıxarılmasına (bir çox sahələrdə) təkən verə bilər. Bundan əlavə, 1920-30-cu illərin repressiyaları təbii ki, toponimlərdən də kənar keçməmiş, əksinə adların dəyişdirilməsi, ruslaşdırılması, hərflərin yerlərinin də dəyişdirilməsi, milli toponimlərə ağır zərbələr vurmuşdur. Toponimlər ayrılıqda tarixin ilk kod açarları olmuşdur ki, bunlarsız ilkin baxımdan tarixin coğrafi dərinliklərinə gedib çıxmaq mümkün deyildir. Muğan, Muğal, Nardaran, Bakı, Tatoba, Tatallar və b. adlar coğrafi yaşayış məskəni kimi tarixi baxımdan (Avestaya görə) dünyanın ilkin qövmü (nəsl) Muğlara, Parsilərə (Atəşpərəstlərə) bir başa bağlayır. Dünyanın ən qədim kitablarından biri olan Avestada, “Kitabi - Dədə Qorqud” dastanında bunlar tərəddüdsüz öz məntiqi təsdiqini tapır.

Toponimikada adlar, onların mənası önə çəkilərsə, əlbəttə, bu vəhdətdə, toponimləri təhrif etmək heç də asan olmaz. Məsələyə bu prizmadan yanaşdıqda əcnəbi alimlərin təhriflə dolu, qeyri-səlis tələffüzlərlə dolu fikirlərinə bir o qədər də ehtiyac duyulmaz. Bu baxımdan təhrif olunmuş toponimlərdən biri də qədim tarixi, mifoloji mənaya, birbaşa müqəddəsliyə bağlı “Qobustan” adı ilə tarixi coğrafiyamızda özünü tapmış Qabıssan toponimləridir.

İlkin olaraq “Qobustan” adının mənasını təhlil etməklə fikrimizin təsdiqinə istiqamətlənək. “Qobu” qədim türk dilində dəyə və yarıq deməkdir. Belə olan halda “dəyə” və ya “yarığana”, ölkə, vilayət yaşayış məskəni kimi “stan” sözünə necə bağlaya bilərik? A.A.Bakıxanovun “Gülüstani-İrəm” əsərində Qobustan “Qabıstan” formasında bir neçə dəfə vurğulanmışdır. Əsərin 141-ci səhifəsinə nəzər yetirək: “Xüsusən Dəli Məlik ləqəbi ilə məşhur olan “Qabıstan” tərəkmələrinin başçısı Məlik Piri, Şirvan dələduzlarından bir dəstəni öz başına yığdı”.

Cədvəl 1.
Qobustan İnzibati ərazi toponimlərinin ümumi sayı və növləri

508	Cəmi	Toponimlərin ümumi sayı					Oykonimlər					Oronimlər					Hidronimlər					Sair toponimlər				
		1	22	47	4	5	75	75	22	10	4	6	71	11	6	3	74	48	4	10	8	2				
		Cəmi: 79					Cəmi: 186					Cəmi: 97					Cəmi: 146									
		Şəhər, qəsəbə adları	Kənd (mövcud olan)	Qışlaq adları	Qala adları	Passiv fonda keçmiş	Dağ adları	Dərə adları	Təpə adları	Zağa adları	Düzənlik adları	Çay adları	Bulaq adları	Quyu adları	Nohur adları	Göl adları	Əkin sahələri adları	Pir adları	Türbə adları	Qədim qəbiristanlıq	Mağara adları	Karvansara adları				

Qobustan adı müxtəlif formalarda, naşı formalarda hallanır. Məsələn, Gavıstan (“gav” öküz deməkdir), Qəbristan, Gəbristan (atəşpərəst məkanı), hətta tamam başqa formada, Qarbostan və b.

Bütün bunlar sübut edir ki, C.Rüstəmovun fikri ilə desək, bu adın tədqiqinə, həqiqi adının özünə qaytarılmasına ehtiyac vardır. Bunlar təsdiq edir ki, Qabıssan vurğusu öz mənası ilə istər tarixi, istər coğrafi, istərsə də dilçilik baxımdan məntiqi nəticəsini, mənə mahiyyətini özündə tam təsdiq edir. Qabıssan Qabusnamə ilə əlaqəli qəbul edilməlidir.

Tədqiqatçılar bu bölgədə çox sayda qobu yeri, yarpağ olduğu üçün onu “Qobustan” adlandırmağı məqsədəuyğun hesab etdilər. Bundan əlavə, qeyd etmək lazımdır ki, 1909-cu ildə nəşr edilmiş, “Şərq” xalçaları hissəsində Quba-Şirvan tipinə aid olan “Zeyvə” xalçası “Kabırıtstan” adlandırılmışdır. Azərbaycan xalçaları monoqrafiyasının I hissəsində “Qabıssan” sözü əvəzinə “Qobustan” sözü işlədilmişdir. Bundan sonra bu səhv xaricdə yayılmışdır. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasına Amerika və Avropanın müxtəlif şəhərlərindən məktublar gəlmişdir. Bu məktublarda əsasən xalça qruplarının adında olan anlaşılmazlıqdan söhbət açılır. Kabırıtstan Kabıstan və yaxud Qobustan termini özünə yer tutmuşdur.

Dissertasiya işinin ikinci fəslə “Qobustan rayonunun toponimik fonunun formalaşma xüsusiyyətləri” adlanır.

Qobustan oykonimlərinin nominasiyası bölməsində Qobustan inzibati rayonu oykonimlərinin yaranması, növləri, adalma səbəbi, dil mənsubiyyəti, mənası, mənşəyi müəyyənləşdirilmişdir. Belə ki, oykonimlərin əksəriyyəti şəxs, nəsil, tayfa, xalq adından ad alması ilə yanaşı, bu ərazidə ərazinin relyef formaları, relyefin təbii, landşaft və geoformoloji xüsusiyyətləri, fiziki-coğrafi şəraiti, hidronomiyası, heyvan, bitki aləmi, coğrafi terminlərin iştirakı ilə bağlı ad almışdır (şəkil 1). Məsələn,

Bədəlli kəndi – Qobustan rayonu ərazisində Qarpızlı yaylasında yerləşir. Ümumi fikirlərə əsasən Bədəlli oykoniminin mənası Bədəlli tayfalarının adına bağlıdır.

Ərəbşahverdili kəndi - Qobustan rayonu ərazisində Qılcan dağının şərqində, Oğlanqala, Qızqala qalaları yaxınlığında yerləşir.

Bəklə kəndi - Qobustan rayonunda yerləşir. “Bəklə” türk

mənşəli söz olub, “gözləmə”, “gözlə” mənasını verir.

Dağ Kolanı kəndi - Qobustan ərazisində Pirsaat çayının sağ sahilində ləngəbiz silsiləsində yerləşir. Kolanı elatının adı ilə bağlıdır.

Xillmilli kəndi - Qobustan rayonunda yerləşir. Bu toponim həm Xillmilli, həm də Hilmillli kimi səslənməlidir. Hilmillli “Hila” sözündən götürülüb, “aralıq” mənasındadır.

Qobustan inzibati rayonu ərazisində qeydə alınmış **“Qışlaq adları”**nın da tədqiqi maraqlıdır. Qeyd edək ki, tədqiqat ərazisində qədim zamanlardan heyvandarlıq mühüm yer tutmuşdur. Bu baxımdan da tədqiqat ərazisi qış otları ilə zəngindir. Bu qışlaqların ayrıca elmi tədqiqata ehtiyacı vardır. Azı ona görə ki, Qobustan qışlaqları tarixin ən qədim qatlarını özündə daşıyır. Qobustanda ən azı 200 qışlaq olmuşdur. Məsələn, Şəfi qışlağı – Nərmankənd kəndi (Qobustan rayonu) “Şafi” sözü ilə bağlı, qənaətləndirici, “kafi” mənasında yararlı qışlaq mahiyyətini daşıyır. Qanlı qışlaq – Nərmankənd kəndi (Qobustan rayonu) Qaçaq burda iki nəfəri öldürdüynə görə belə adlandırılıb. Carçı qışlağı – Cəyirli kəndi (Qobustan rayonu) müəyyən tədbirlər olanda bu qışlağın nümayəndələri qonşu qışlaq adamlarını bir yerə topladığı üçün bu adı alıb.

Qobustan inzibati rayonunun oykonimlərinin arealları bölməsində qeyd edilir ki, Qobustan rayonu 1950-ci illərə kimi ayrıca inzibati ərazi olmuş, sonradan Şamaxı rayonunun tərkibinə keçmiş, nəhayət, 1991-ci ildə yenidən ayrıca rayon ərazi bölgüsünə daxil olmuşdur. Bununla əlaqədar olaraq Qobustan ərazisinin toponimlərinin öyrənilib ayrıca elmi mövzu kimi ortaya qoyulması xüsusi elmi əhəmiyyətə malikdir.

Qobustan rayonu şimal-qərbdən Şamaxı, cənubdan Hacıqabul, şimal-şərqdən Xızı, cənub-şərqdən isə Abşeron inzibati rayonları ilə həmsərhəddir. Qobustan rayonunun aşağıdakı adları, oykonimləri qeydə alınmışdır. Xillmilli, Şıxlar, Nabur, Bəklə, Ərəbşahverdi, Qurbançı, Cəyirli, Çalov, Sündü, Çuxanlı, Ərəbşalbas, Təklə, Mirzəbaba, Təsi, Yekəxana, Poladlı, Dağ Kolanı, Cəmcəmli, Sədəf, Bədəlli, Damlamaca, Dərəkənd, Şıxzərli, Ərəbqədim, Nardaran, Göydərə, İlanlı və s. kəndləri.

Qobustan rayonu ərazisinin toponimləri demək olar ki,

dünyanın bir çox ölkələrində özünəməxsus paralelliklər təşkil edir.

1. Qaradağ - Türkmənistan Özbəkistan, Qazaxıstan, Qırğızıstan; 2. Nabur - Ərəbistan, İran, Türkiyə; 3. Mərəzə - İran, Xızı, Naxçıvan, Sibir; 4. Təklə - Orta Asiya, Türkmənistan, Qazaxıstan, İran, Gürcüstan, Ermənistan; 5. Nardaran - Orta Asiya. İran; 6. Ərəbqədim – Gürcüstan, Naxçıvan, İrəvan; 7. İlanlı - Orta Asiya, Türkmənistan; 8. Sündi - Hindistan, Estoniya, Gürcüstan, Tacikistan, Xabarovsk; 9. Cuxanlı - Özbəkistan, Dağıstan, Cuxaşiya; 10. Qaracüzzü - İran, Həmədan; 11. Təsi - Monqolustan və s.

Passiv fonda keçmiş oykonimlər bölməsində aşağıdakı toponimləri qeyd etmək olar.

Mərəzə. Mərəzə adı Xızıda, Cənubi Azərbaycanda da mövcuddur. Şərqi Sibirdə kiçik çay qolu Mərəzə adlanır. Qədimdən Şirvanda köçəri heyvandarlıqla məşğul olmuş Mərəzəli elinin adı ilə adlanmışdır.

Nərmankənd kəndi. Nərmankənd kəndini Mərəzə ilə magistral yol ayırır. Nərimankənd N.Nərimanovun adı ilə adlandırılmışdır.

İlanlı kəndi. Qobustan rayonu ərazisində Ceyrankeçməz hövzəsində yerləşir. Ermənistanda, Kəlbəcərdə, keçmiş Cavad və Naxçıvan qəzalarında və başqa yerlərdə də vardır.

Ceyrankeçməz kəndi. Qobustan rayonu ərazisində Ceyrankeçməz adlı quru çay dərəsi sahilində yerləşir.

Qobustan inzibati rayonunun oronimlərinə müsbət relyef formalarını əks etdirən toponimlərlə yanaşı, mənfi relyef formalı toponimlərdə zənginlik təşkil edir. Bu baxımdan toponimlərin təsnifatını qeyd etmək əhəmiyyətli olar. Oronimlər relyef formalarına görə iki qrupa bölünür; 1) Müsbət relyef formalarını bildirən toponimlər; 2) Mənfi relyef formalarını bildirən toponimlər. Müsbət və mənfi relyef formalı toponimlərin aşağıdakı kimi təsnifatını vermək olar. Toponimlər məlumdur ki, insan fəaliyyəti nəticəsində yaranaraq formalaşmışdır. Ata-babalarımız heyvandarlıqla məşğul olduqları üçün hər bir dərəyə, dağa, düzənə və s. ad verərək nəsil-dənəslə keçmiş, zəmanəmizə kimi gəlib çatmışdır. Lakin bəziləri insanların yerdəyişməsinə görə məhv olmuş, bəzilərini isə özlərilə yaşadıkları yerlərə aparmışlar (şəkil 2).

1. Tayfa, xalq, nəsil, şəxs, tirə adları ilə bağlı müsbət və mənfi

relyef formalı toponimlər. Xilə dağı - Xilmilli kəndi (Qobustan rayonu), Qarıçı dərəsi - (Qobustan rayonu), Ərəb dağı və s.

2. Heyvan adları ilə bağlı müsbət və mənfi formalı toponimlər. Ahu gözən dağı - Qurbançı kəndi: Dəvə daşı dağı - Nabur kəndi, Donuz dərəsi Təklə kəndi (Qobustan rayonu) və s.

3. Bitki adları ilə bağlı müsbət və mənfi formalı toponimlər. İncilli dərəsi - Çalov kəndi (Qobustan rayonu) və s.

4. Hidronimlərlə bağlı müsbət və mənfi formalı toponimlər. Şor nohur düzü - Bədəlli kəndi (Qobustan rayonu) və s.

5. Yaşayış məntəqəsini bildirən müsbət və mənfi formalı toponimlər. Təklə dağı - (Qobustan rayonu) və s.

6. Sitayiş yerləri ilə bağlı müsbət və mənfi formalı toponimlər. Pir dərəsi - Nabur kəndi (Qobustan rayonu) və s.

7. Rəng bildirən bağlı müsbət və mənfi formalı toponimlər. Məs, Sarı qaya-Çalov kəndi (Qobustan rayonu) və s.

8. Relyeflə bağlı müsbət və mənfi formalı toponimlər. Quru dağı – Xilmilli kəndi (Qobustan rayonu), Şiş dağı – Şıxlar kəndi: Quru dağı-Təklə Mirzəbaba kəndi (Qobustan rayonu) və s.

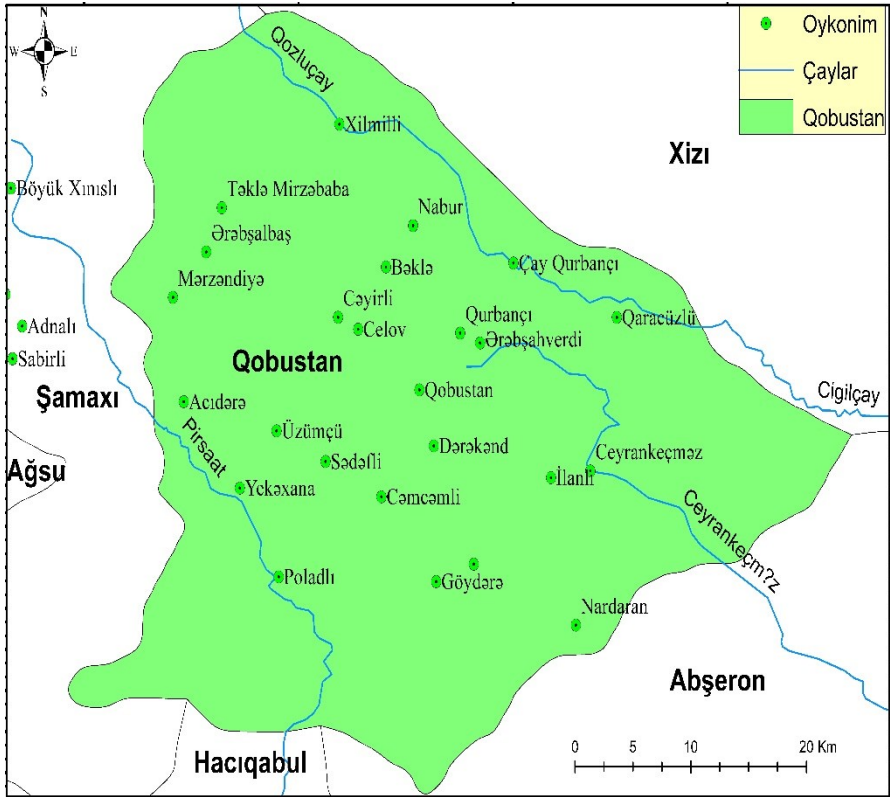
9. Mövqə bildirən müsbət və mənfi formalı toponimlər. (Qobustan rayonu)

10. Təsərrüfat fəaliyyətini əks etdirən müsbət, mənfi formalı toponimlər. Samanlıq dərəsi, Xırman dağı - Poladlı k. (Qobustan rayonu) və s.

11. Qala adları ilə bağlı müsbət və mənfi formalı toponimlər. Qalacıq dağı - Qurbançı kəndi (Qobustan rayonu) və s.

12. Faydalı qazıntıları bildirən müsbət və mənfi formalı toponimlər. Zəyli dağı - Dağ Kolanı kəndi (Qobustan rayonu) və s.

Qobustan rayonu inzibati rayonunun ərazisində müsbət relyef formalarını əks etdirən toponimlərlə yanaşı, mənfi relyef formalı toponimlər də zənginlik təşkil edir. Qobustan inzibati ərazisinin hidronimləri müxtəlif mənalara bağlı adlara malikdir. Qobustan rayonu ərazisinin oronim və hidronimləri mövqeyinə, süxurların rənginə bitki və heyvanlarla bağlı şəxs, tayfa, xalq adı ilə əlaqədar adlanmışlar.



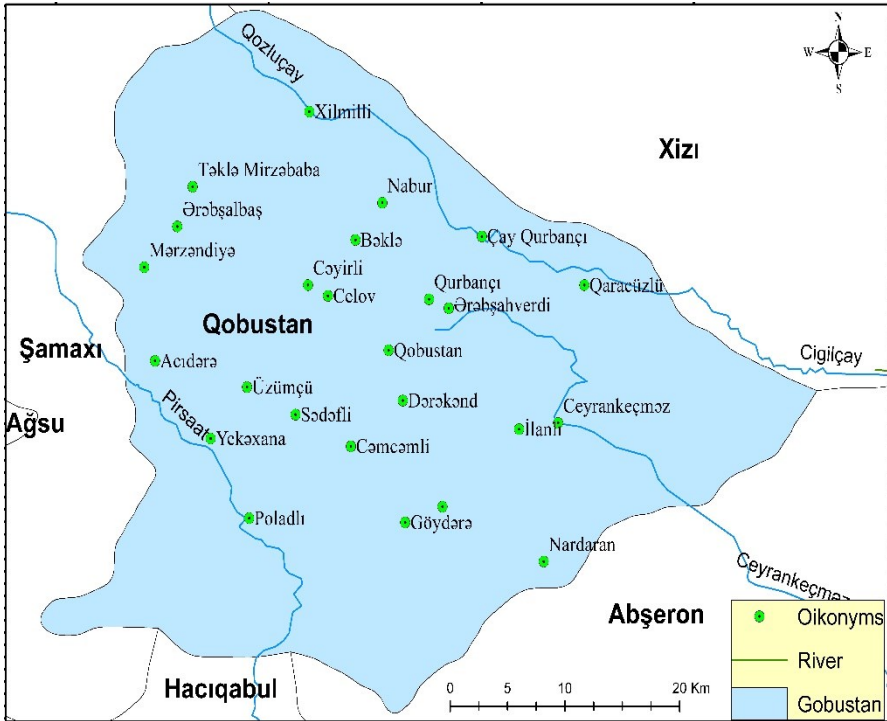
Şəkil 1. Qobustan inzibati rayonunun oronimlərinin xəritə-sxemi

Qobustan rayonu ərazisinin hidronimləri başqa rayonlarla müqayisədə azlıq təşkil edir. Qobustan hidronimlərini aşağıdakı kimi təsnif edə bilərik. 1. Yaşayış məntəqəsinin adını daşıyan çay adları: Cəngi çay, Qonçu bulağı; 2. Tayfa, xalq, nəsil və şəxs adlarını daşıyan su obyektı adları, Vəli bulağı, Mulla bulağı; 3. Suyunun keyfiyyəti, dadını bildiren hidronimlər. Şor dəre çayı; 4. Heyvan adı ilə bağlı hidronimlər: Ceyrankeçməz çayı; 5. Bitki adı ilə bağlı hidronim: Qozçu çay və b. qədim qayaüstü təsvirlərinin sonrakı tarixi dövrlərdə ilahi qüvvə tərəfindən yaradıldığı güman edilməsi bu yerlərdə pirlərin yaranmasına, qayalarda mehrablarnı yonulmasına, qazılmış ayaq

izlərinin müqəddəslərin ayaq izləri sayılmasına və bu kimi inamlara səbəb olmuşdur (Şəkil 3).

Diri Baba türbəsi - Mərəzənin şərq tərəfində, Aladağın ətəyində - qayalar arasında möhtəşəm bir mədəniyyət abidəsi və ağır övliya pirlərindən biridir.

Şeyx Eyyub baba - Yekəxana kəndi (Qobustan rayonu) və s.



Şəkil 2. Qobustan inzibati rayonunun hidronimlərinin xəritə-sxemi

Dissertasiya işinin üçüncü fəslü “Qobustan toponimlərinin yaranmasında və formalaşmasında xalq coğrafiya terminlərinin rolu” adlanır.

3.1. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında Qobustan toponimləri

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanındakı toponimləri dünya tədqiqatçıları müxtəlif yerlərə istiqamətləndirmiş, lakin heç bir

mənbədə adlar sistemli və kompleks şəkildə göstərilməmişdir. Dastanda elə boylar vardır ki, burada toponimlər kompleks şəkildə yazılmış, dastanın hansı ərazilərdə cərəyan etməsi aydın şəkildə göstərilməmişdir. Məhz toponimlərin kompleks şəkildə verilməməsi, göstərilməməsi baxımından dastanın harada yazılması, vətəninə hara olması şübhəli və sual altında qalmışdır. Bu nöqtəyi-nəzərdən “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanındakı toponimlərin yenidən araşdırılması təsdiqləyir ki, məhz dastanın bu ərazidə yazılmasına heç də şübhə qalmır. Tarixçi alimlər İ.Cəfərzadə və C.Rüstəmovun tədqiqatlarına görə, qayaüstü rəsm, işarə və yazılarının tədqiqinə əsasən demək olar ki, dastan bu mənəvi xəzinənin sivil davamıdır. Məhz bu prizmadan dastanda Qobustan toponimlərinin tədqiqinə istiqamətlənmək vacib şərt kimi qarşıya çıxır və bu tədqiqin vacibliyinə zərurət duyulur. *İlkin olaraq boylar üzrə – “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanındakı “Müqəddimə” sərəlhəsinə nəzər yetirək.*

“Rəsul əleyhüssəlam zamanında yaxın Boyat boyundan Qorqud ata derlər bir ər qopdu. Oğuzun ol kişi tamam bilicisiydi. Nə dersə olardı, qayıbdən dürlü xəbərlər söylərdi. Həqqalə onun könlünə ilham edərdi”. Bu mürəkkəb cümlədə bir neçə kod açarı vardır ki, bunları açıqda dastanın hansı məkana aid olması istər-istəməz özünü bürüzə verir. (Müəllif “Bayat” sözünü qəbilə kimi yazır və oxuculara təqdim edir.) “Bayat boyundan” sözləri təhrif olunduğu üçün fikir aydınlığı qaranlıqda qalır. Əslində, bu fikir “Bayat boyu” deyil, “Beyət (beyət edənlər) buyundan” olmalıdır, *ə*r isə işarə mənasındadır. Belə olan halda “beyət buyu” dedikdə sahib ata mənasında atəşpərəstlərə və onların peyğəmbərlərinə bağlılıq yaranır. İlkin beyət də Günəşə olmuşdur ki, bunların da daşıyıcıları “Zənd-Əvəsta”da (“Avesta”) 10-cu hadidə aydın şəkildə göstərilmişdir. *“Rəbbim, mənə güc ver, qüvvət ver, sənənin yaratdığın “yanar oda” (Günəşə) üz tutmaqla insanları, ilkin bəşər övladlarını sənə tərəf döndərim”.* Muğların ilkin vətəni Qobustan və Təbriz olmuşdur. Zərdüşť adı ilə ilkin din rəhbəri İbrahim olmuşdur ki, Günəşə üzünü tutmaqla rəbbə bağlanmış (vəhylərlə) və qayıbdən xəbər vermişdir. Azər adı ilə ilkin oda sitayiş məhz Qabissandan başlanmışdır. Atəşpərəstliyin də əsası buraya bağlanmışdır. *Məhz bu tarix işarə, rəsm və sözlərlə vəhdətdə qayalara yazılmış, dünya ziyarətgahı*

olmaqla “Allaha yaxın müqəddəs məkan” mənası ilə bu yerə “Qobustan” deyil, Qabıssan deyilmişdir. (Dastanda İbrahim peyğəmbərin adının çəkilməsi, onun başına gələn müsibətlərin yazılması dediklərimizə təsdiq gətirir.

Bayır – qədim türk dilində “əkilməyən” (yəni “ilkin əkilən”), “münbit olmayan xam torpaq” mənasındadır. Söhbət Qobustanın dəmyə torpağından gedir ki, Qadir – Tanrı yağışı vaxtında verməsə, lazımı məhsulu götürmək olmaz, yaxud qıtlıq olar. (Yağışın yağmasına görə qurbanlar da məhz dəmyə torpaqlarda kəsilib.) Dastanda yazılan kimi: “Ocağına belə övrət gəlməsin: səhər-səhər əlini yumadan doqquz bazlanmac yeyər”.

Bazzamac öz adı ilə atəşpərəstliyə məxsus “Ay” formasını özündə əks etdirən sırf Qobustan çörəyidir, əsasən, qışda, qalın halda sacın üstündə bişirilir.

Bazzamaca bəzi bölgələrdə təhrif edilmiş şəkildə *bozlamac* deyilir. Nəhayət, son səhifədə “Ol Nuh peyğəmbərin eşşəyi əslidir” ifadəsi yazılır. Nuhun adının dastanda çəkilməsi xalça işarələri, Qobustan qayaüstü rəsm, işarə, xalq mahnıları ilə vəhdətdə açmalarla Nuh tufanının burada olmasına (“Qurani-Kərim”, “Tövrat” və “İncil”lə birlikdə) heç də şübhə qalmır. Bütün bunlar ilkin olaraq Qobustan toponimlərinin önə çəkilməsinə məntiqli işarə verir. İndi isə birinci boya istiqamət alaq:

3.2. Toponimik vahidlərin etimologiyasının tarixi-coğrafi və tipoloji cəhətdən araşdırılması problemləri

Toponimika konkret regionun oykonimlərini (yaşayış məntəqə adlarını), oronimlərini (relyef quruluşu obyekt adlarını), hidronimlərini (su mənbələrinin adlarını) tədqiq etməklə yanaşı, eyni zamanda həm də insanlar tərəfindən mənimsənilmiş və insan yaşamayan digər sahələrə, eləcə də hansı əraziyə və ya ərazilərin daxilindəki ayrı-ayrı sahələrə verilmiş adları da öyrənir. Eyni zamanda belə adların əsas qanunauyğunluqlarını, yaranma və formalaşma yollarını, meydanagəlmə səbəblərini, funksional-struktur tiplərini, mənə və mənşəyini, ilkin formasını, düzgün yazılış və tələffüz qaydalarını müəyyənləşdirməyə xidmət edir Toponimlər tayfa və xalqların daş yaddaşı, dili coğrafi obyektlərin ünvanlarından

ibarətdir. Qeyd etmək lazımdır ki, coğrafi adların öyrənilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, dilçilikdə olan dəyişikliklər, əlifbaların müxtəlif dövrlərdə dəyişdirilməsi dilçilik baxımından toponimlərin həqiqi adının deformasiyaya uğramasına səbəb olmuşdur.

Bəzi hallarda isə əski əlifbadan uzaqlaşmış digər bir əlifbaya bağlanma təhriflərə geniş qapılar açmışdır. Bütün bunlar digər bölgələrdə olduğu kimi, Qobustan toponimlərində də özünü büruzə vermişdir; misal üçün, Qobustan toponimlərindən olan *Qayıblar-Şayıblar*, *Mərəzə*, *Nərmankənd*, *Duru şələlə* (Şamaxı ərazisində), *Gicəki*, Hacıqabul və Kürdəmir ərazisində olan *Qarasu*, *Şıxzarlı* (*Şıxzahırlı*) və s. toponimlər əski əlifbamız dövrləri ilə müasir əlifbamız (kiril və latın əlifbalarımız) arasında əlaqələrin toqquşmasına (1929–1939-cu illər nəzərdə tutulur) səbəb olmuş və toponimlərin təhrifinə yol açmışdır; misal üçün, bəzi hallarda qiymətli mənaya malik olan “Mərəzə” adı “Moroz” sözünə uyğunlaşdırılmış, elmi mənbələrdə özünə yer tutmuşdur. Digər bir toponim – *Qayıblar-Şayıblar*, təbii ki, dilçiliyin əvəzlənməsiylə bağlı hərf dəyişikliyinə məruz qalmışdır. Belə ki, *Şabi* sözünün *Şayıb* ilə əvəzlənməsi toponimin təhrifinə, onun mənasının dəyişməsinə gətirib çıxarmışdır.

Şabi 1-ci variantda “igid, dəliqanlı gənc”lər kimi mənə daşdığı halda, Şayıb formasında təbii mənasını itirməyə.

Belə halda toponim *Şabilər (gənclər) qayıb oldu* mənasına bağlanır. Digər bir tədqiqat baxımından həmin gənclərin qayıb olması “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında Qaraca Çobanın qardaşlarının qəhrəmancasına həlak olmalarına bağlanır.

Digər bir baxımdan toponimlərdə “-ca”, “-çi” şəkilçiləri müasir dilçilikdə şəkilçi kimi əks olunduğu halda, əski əlifbamız dövrünə bağlandıqda “-ca” məkan kimi özünü göstərir; misal üçün, *Qaraca Çoban* və ya *Qarca Çoban* adlarına diqqət ayrıldıqda dediklərimizin təsdiqini tapmış oluruq.

Müasir dilçiliyə görə, “Qara” *qara*, “-ca” isə şəkilçi mənasında götürülür. Əslində isə *qara* 26 mənalı söz olub burada *böyüklük*, “-ca” isə *məkan* mənasında öz mahiyyətini tapır: *ca – yer, məkan, məhəl*

deməkdir, “*Qarca*” adı isə *qar-ğar* – mağara, *yeraltı qazma* mənasındadır.

Tarixi-coğrafi, Qobustan qayaüstü rəsmləri, xalçalarımızdakı işarələr və toponimşünaslıq baxımından Qobustanı nəinki Azərbaycanın, hətta dünyanın ən qədim məskəni saymaq olar. Qobustan inzibati ərazi toponimləri və onların açmaları, demək olar ki, dediklərimizə tam təsdiq göstərir; misal üçün, “Gəm üstü” (Nərmankənd), Nardaran, Mərəzə, Şıxzərli, İlanlı və s. Qobustan toponimləri və onların mənalari tarixi kod açarlari kimi bu yerlərin çox-çox qədimliyindən məlumat verir. İstər dilçilik, istərsə coğrafi və ya tarixi baxımdan bu tipli toponimlər haqda yazılar, tədqiqatlar aparılsa da, müasir elmi inkişaf baxımından bu yerlərin toponimlərinin yenidən tədqiq edilib işlənməsinə dərin ehtiyac vardır. Hətta bu məsələyə dərinədən yanaşdıqda bu toponimlər tarixi-coğrafi baxımdan yeni elmi baxışların kəşfinə (əlbəttə, köhnə baxışlara zidd gedərək ortaya çıxarılmasına) təkan verə bilər.

Dissertasiya işinin dördüncü fəsl “Qobustan toponimlərinin tədqiqat prinsipləri, dil mənsubiyyəti və məna aydınlığına”na həsr edilmişdir. Hər bir ərazinin toponimlərinin tədqiq edilməsi vacib məsələlərdən biridir. Hər bir obyekt adı insan fəaliyyəti nəticəsində yaranaraq formalaşır. Lakin bəzi toponimlər müxtəlif ictimai-siyasi dövrlərdə insanların yer dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq ya məhv olmuş, yaxud da adı dəyişərək yeni adla adlanmışdır. Bu baxımdan Qobustan inzibati rayonunun toponimlərinin toplanılaraq tədqiq edilməsi, onların yaranması səbəbləri, məhv olması, passiv fonda keçməsi və təhrifə məruz qalması təhlil edilməsi daha maraqlı olar. Tədqiqat obyektini olan Qobustan inzibati rayonunun ərazisi az istisnalarla keçmiş Mərəzə inzibati rayonunun ərazisinə uyğun gəlir. Onun şimal sərhəddi Şamaxı rayonu ərazisində Taxtayaylaq sistemi, şimal-şərqdən Xızı inzibati rayonu Çingil çayı boyu uzanaraq Cəngi kəndindən az şərqdə və cənub-şərqdən Abşeron inzibati rayonu, cənubdan kiçik bir məsafədə (6 km) Hacıqabul inzibati rayonu, cənub-qərbdən, qərbdən və şimal-qərbdən Şamaxı inzibati rayonları ilə sərhədlənir. Təxminən şimaldan cənuba 51 km, qərbdən şərqə isə 45 km məsafədə uzanır. Bu ərazi müxtəlif relyef formalarına, iqlim, landşaft xüsusiyyətlərinə malik olduğu üçün əhalinin ilkin

məskunlaşmaları başqa-başqa ərazilərdə olmuşdur. Bu rayonun əhalisi (yaylaq və qışlaq) tərəkəməçiliklə məşğul olmuşlar. Lakin sonralar təsərrüfatla əlaqədar olaraq əkinçilik inkişaf etdikcə insanlar oturaq həyata keçmişlər. Elə bu baxımdan da ərazidə çoxlu toponimlər yaranmışdır. Coğrafi adların müəyyən qismi termin səciyyəli vahidlərdən ibarətdir. Ona görə də bəzi hallarda, toponimik vahidlərin özlərindən də toponim kimi bəhs olunur.

Dilçilik baxımından ayrı-ayrı yerlərin adlarını, həmin yerlərin xalqının dili, etimoloji yaşı baxımdan öz tarixi toponimlərimizi tətbiq etmək nə qədər zərərli fikirlər bəxş etmişdir. Məsəl üçün, Qobustanın qədim tarixi toponimi olan Mərəzə üç mənəli söz olduğu halda, 1-2-ci mənə xəstəlik sözlərini tədqiqatçılar toponimə tətbiq etmiş və adı mahiyyəti bilinməyən bir obyektə çevirmişlər. Lakin 3-cü mənə (söhbət “Mərəzə” adından gedir) nümayiş etdirilən yer, səhnə mənəsində toponim tariximizi dini baxımdan ən dərin qatlara daxil etməklə digər qonşu, təhrif olunmuş toponimlərlə vəhdət təşkil etməklə Azərbaycana, dünya tarixinin ən dərin qatlarına aparır.

İngilis tədqiqatçısı Popper demişdir: “Dünya tarixinin başlanğıcını tarixçilər çox yerlərə aparmış olsalar da, tarixin başlanğıc nöqtəsi tapılmamışdır”. Məsələyə bu prizmadan yanaşsaq, aydın olur ki, Qobustan qayaüstü rəsmləri, onlarla vəhdətdə və ya onların sivil davamı Qobustan, bütöv Azərbaycan xalqlarının işarələri açılmadığından, bəşər tarixinin ilkin düyünü açılmamışdır. Bunlar və bunlarla vəhdətdə dilçilik baxımından, Qobustan toponimlərinin ana mahiyyəti düzgün tətbiq edildikdə tarixin başlanğıc nöqtəsinə, qapısına açar salmaq olar.

Məlumdur ki, dil tarixinin, eləcə də xalqın tarixinin və etnoqrafiyasının öyrənilməsində, onomostik göstəricilər etibarlı mənbələrdən biridir. Çünki bunlarda nəinki coğrafi adlar, etnonimlər, şəxs adları, teonimlər və s., hətta dilin leksik-morfoloji xüsusiyyətləri müəyyən sinxronik aspektdə əks olunur. Belə ki, əksər toponimlər adətən kök hissədən (əsl leksikadan) və topoforformatdan ibarətdir. Bu da dilin daha qədim vəziyyəti haqqında məlumat verir. Buna “Mərəzə”, Nardaran, Damlamaca, Çalov, Nabur, Bəklə və b. toponimləri misal göstərmək olar.

Toponimlər müxtəlif sözlər, söz birləşmələri və bəzən də

cümlələrlə ifadə olunur. Yəni bütöv bir cümlə formasında müəyyənləşir. Belə ki, ilk baxışda sadə və düzəltmə oykonim kimi görünən terminlərin (kənd, oba, şəhər və s.) köməyi ilə yaranmış mürəkkəb quruluşlu adlardır. Bəs, morfoloji əlamət bildirən (lı, li, lu, lü, çı, çi, çu, çü və s.) vasitəsi ilə yaranan toponimlər quruluşuna görə necə toponim adlanır? Düzəltmə! Bəs, düzəltmə toponimlər sadə toponimlərdən yaranmırmı? Lakin bir şeyi qeyd etmək lazımdır ki, dildə sözlər (eləcə də toponimlər) sadə, düzəltmə və mürəkkəb olurlar. Sözlərin, toponimlərin quruluşu məsələsini də nəzərə almaq lazımdır. Qobustan rayonu toponimlərini bunlara misal göstərmək olar: Qurbançı, İlanlı, Qonçu, Yekəxana və b. (şəkil 3.).

Müasir Azərbaycan dilində - “li” şəkilçisi, əsasən sifət düzəldən format kimi fəaliyyət göstərir, yəni atributiv sözlər əmələ gətirir. Onların düzəltmə (sözdüzəltmə) prosesi tarixən son dövrlərlə əlaqədardır. Doğrudur, müasir “li” şəkilçisi daha çox atributiv mənalı sözlər yaradır, lakin bir cəhəti də nəzərə almaq lazımdır ki, bu şəkilçi Azərbaycan dilində, eləcə də başqa türk dillərində müxtəlif mənalı sözlər əmələ gəlməsinə xidmət edir. Bundan əlavə, lar-lər, lıq-luq, an və b. şəkilçilərdən də toponimlərdə, oronim, oykonim, hidronimlərdə də düzəltmə, sadə və mürəkkəb sözlər yaranır.

Mürəkkəb sözlər sırasına daxil olan adların özləri də sözün əsl mənasında düşünülməmiş mürəkkəb obyektin bilavasitə özünü adlandırmağa xidmət edən komponentdir. Müxtəlif anlayışlı isimlərlə ifadə olunan mürəkkəb toponimlərin yaranmasında topoformatların iştirakı əsas rol oynayır. Misal üçün, Qara Cüzlü, Nardaran, Ərəbqədim, Şıxzərli və b. Qobustan rayonu üzrə göstərmək olar. Qobustan toponimlərində həm də keyfiyyət bildirən mürəkkəb toponimlərə də rast gəlmək olar. Qara qaya, Gözəl dərəsi, Damlamaca, Şor su, Göydərə və s.

Ümumi şəkildə götürsək, 200 qışlağın ən azı 400–500 piri, ocağı və ziyarətgahı vardır. Bu pirlər təkcə qışlaqlarla kifayətlənmir. Bunların şəfali suları, dağ, məqbərə, ağac və başqa pirləri vardır. Qobustan pir toponimlərinin öyrənilməsi və burada qazıntıların aparılması dünyanın tarixi-coğrafi elminə, eləcə də digər sahələrinə çoxlu yeniliklər bəxş edə bilər.

Dilçilik baxımından və onunla birlikdə məna baxımından

toponimlərlə yanaşı, Qobustan toponimləri ən qədim toponimlər kimi təcəssüm etmiş, dünyanın əksər bölgələrində bu toponimlərin əlamətləri özünü göstərməkdədir. “Kitabi - Dədə Qorqud” dastanında yazıldığı kimi: “Bayandır xanın Şamı-künhü (nəsli) dünyanın son nöqtəsinə yayılmışdır”. Digər bir boyda Qazan xan deyir: “Bəyliyimiz Rumnan, Şama qədər dünyaya bəllidir”.

Qobustan xalçalarında və Qayaüstü rəsmlərdə tam reallıqla bunlar öz əksini qeydsiz-şərtsiz tapır. Qobustan qayalarında olan bir şəkilə, rəsmə nəzər yetirək. Şamın başında papaq. Papağın bir tərəfində yeddi xətt, digər tərəfində altı xətt. Bu rəsm cizgiləri təsdiq edir ki, yeddi iqlim boyunca, altı istiqamətdə bəşəriyyət öz şəcərəsini məhz buradan təkanını alıb, yayılmışdır. İkinci bir tərəfdən Qobustan qayaüstü rəsmləri və xalça işarələri ilkin dünyanın ilkin sivilizasiyasının maddi sübutlarıdır.

Qobustan rayonunda və başqa rayonlarda olduğu kimi relyef ünsürlərini müxtəlif cəhətdən özündə əks etdirən bunları aşağıdakı formalarda göstərmək olar.

Ərəb dilli toponimlər: Ərəblərə bağlı Qobustan ərazisində qeydə alınmış bir çox oykonimlər vardır. VII-VIII əsrlərin ərəb istilalarına şahidlik edən bəzi oykonimlərə Ərəbcəbrli, Ərəbqədim, Ərəbşamlı, Ərəbşahverdili, Xilə, Allahəkbər və b. oykonimləri, oronimləri, hidronimləri misal göstərmək olar. Bunlar da öz aralarında ərəb mənşəli tayfaların adlarını əks etdirən toponimlər olub, Azərbaycan dilinin qanunları əsasında yaranmışdır.

İran dilli Azər toponimlər: Azərbaycan ərazisində və eləcə də Şirvan – Qobustan ərazisində İran mənşəli oykonimlər müəyyən yer tutur. Onlar ərəb, fars dilindən Azərbaycan dilinə və onlardan da yer adlarına keçmiş sözlərdir. Başqa bir qism adlar isə “tat” dilində və tat dili əsasında izah olunur. Bəklə, Nabur, Təsi və b. Lakin bütün bunlara baxmayaraq Qobustan inzibati rayonu ərazisinin toponimləri Azərbaycan-türk dillidir və toponimlərin əsas fonu Azərbaycan-türk mənşəlidir (90%). Digər toponimlərin spektrlərini iran, ərəb dillərində (8%) olan adlar, dil mənsubiyyəti məlum olmayan (2%) təşkil edir.

NƏTİCƏ

1. Dissertasiyada, oykonim, hidronim, oronim, passiv və sair toponimlərlə bağlı 508 toponim toplanmış, araşdırılmış, məna aydınlığı ilə qeydə alınmışdır.

2. Təhrif olunmuş toponimlər yenidən araşdırılmış, özünün həqiqi tarixi qaynaqlarına, məna aydınlığına bağlanmışdır. [1,6]

3. Qobustan inzibati rayonu ərazisində çoxluq təşkil edən pirlər araşdırılmış və onların tibii-bioloji keyfiyyət dəyərləri öyrənilmişdir. [3]

4. Kitabı Dədə Qorqud dastanında mərkəz hadisələrin Qobustan və Dərbənd arasında cərəyan etməsi kompleks toponimlərlə önə çıxarılmış, daş oğuz Qobustan qışlaqlarına, iç oğuz isə Quba, Xızı yaylaqlarına bağlılığı əlaqələndirilmişdir. [4]

5. Passiv fonda keçmiş toponimlər yenidən araşdırılmış, yeni adların alınması müəyyənləşdirilmişdir. [6,7]

6. Dissertasiyada qayaüstü rəsmlər və xalça işarələri ilə vəhdətdə Qobustan toponimlərinin bəşəri qədimliyi öz əksini tapmışdır. [12]

7. “Qobustan” toponiminin tarixi qaynaqlarda müxtəlif adlar daşması, onların mahiyyətləri təhrifləri inkar etməklə üzə çıxarılmış və adın “Qabissan” olması məqsəduyğun hesab edilir. [1], [7]

DİSSERTASIYANIN MÖVZUSUNA UYGUN ÇAP EDİLMİŞ ELMİ MƏQALƏLƏR

1. Həmzəyev, Ş.A. Qobustan toponiminin yeni tədqiqatına dair. “Heydər Əliyev və Azərbaycanda coğrafiya elminin inkişafı” mövzusunda respublika elmi konfransı. Bakı: 15 aprel 2013. s. 292-296
2. Həmzəyev, Ş.A. Dağ-Aran Qobustan toponimlərinə dair mülahizələr. Naxçıvan: Naxçıvan Dövlət Universiteti. Elmi Əsərlər. Təbiət və Tibb Elmləri seriyası. 2017. №7 (88), s. 121-125
3. Həmzəyev, Ş.A. Qobustan inzibati rayonunun pir adları. Bakı: Coğrafiya və təbii resurslar, 2017. №2 (6), s. 69-73

4. Həməzəyev, Ş.A. Топонимы Гобустана в епосе деде Горгуд. Алматы: Хабаршы. Казахский национальный педагогический университет имени Абая, 2017. №3 (53), с. 22-27
5. Həməzəyev, Ş.A. Qobustan inzibati rayonunun bəzi hidronimləri haqqında. Bakı: Azərbaycan Texniki Universiteti, Elmi Əsərlər, 2018. №2, s. 274-278
6. Həməzəyev, Ş.A. Qobustanda coğrafi adların spesifik xüsusiyyətləri. Lənkəran: Lənkəran Dövlət Universiteti, Elmi xəbərlər, 2018. №1, s. 96-100
7. Həməzəyev, Ş.A., Məmmədov, N.G., Çəndirli, N.Ü. Din və mövhumatla bağlı yaranmış coğrafi adlar (Din və toponimik əlaqələr). Bakı: Coğrafiya və təbii resurslar, 2018. №2 (8), s. 121-123
8. Hamzayev, Sh.A. Gobustan rock art, carpet figures, toponyms and ancientness. Киев: География та Туризм, 2019. Выпуск 53, с. 98-102
9. Гамзаев, Ш.А. Гобустан и происхождение его топонимов, научный обзор ареалов их распространения // LVIII Международная конференция «развиток науки в XXI столетия», Харьков: 14 март, 2020. с. 15-19
10. Həməzəyev, Ş.A., Abbasova, M.Ə. Qobustanın qədim toponimlərinə dair. Bakı: Coğrafiya və təbii resurslar, 2020. №1 (11), s. 93-101
11. Həməzəyev, Ş.A. Vəşəri tarixə bağlı Azərbaycan toponimləri. Bakı: Tofiq-M, 2021. 247 s.
12. Həməzəyev, Ş.A. Qobustan qayaüstü rəsmləri, xalça işarələri, toponimlər və tarixi qədimlik. Ümummillə Lider H.Ə.Əliyevin anadan olmasının 98-ci ildönümünə həsr olunmuş “Azərbaycanın inkişaf strategiyasında Heydər Əliyev irsi” konfransı, Bakı. 1 may, 2021. s. 154-158

Dissertasiyanın müdafiəsi 24 may 2024-cü il tarixində, saat 14⁰⁰-da AR Elm və Təhsil Nazirliyi, Bakı Dövlət Universiteti, Coğrafiya fakültəsi nəzdində fəaliyyət göstərən FD 2.51 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Az1048, Bakı şəhəri, Zəhid Xəlilov küç 23 BDU-ün elmi kitabxanası.

Dissertasiya işi ilə AR Elm və Təhsil Nazirliyi, Bakı Dövlət Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat 24.04 2024-cü il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb:03.04.2024

Kağızın formatı: A5

Həcm: 37744

Tiraj: 100 nüsxə